

М. М. Макарэвіч,
кандыдат філалагічных навук, дырэктар ДУА
«Дуброўская сярэдняя школа Жыткавіцкага раёна»

Аснова- і словаскладанне як спосаб утварэння сельскагаспадарчых тэрмінаадзінак

Аснова- і словаскладанне належаць да ліку найбольш старажытных спосабаў папаўнення слоўнікавага саставу мовы. Складаныя словы актыўна ўключаюцца ў сучасную літаратурную мову і тэрміналогію. Іх выкарыстанне дае магчымасць сэнсава дакладна і проста кадыфікаваць пэўнае агульнавядомае або спецыялізаванае паняцце. На думку М. Р. Прыгодзіча, «у апошнія 25–30 гадоў лексіка сучасных усходнеславянскіх моў папаўняецца пераважна за кошт складанняў» [1, с. 3], якія пачынаюць шырока выкарыстоўвацца і ва ўсіх без выключэння тэрмінасістэмах. Датчыцца гэта ў пэўнай ступені і лексікі народных промыслаў і рамёстваў, якая развівалася і фарміравалася з выкарыстаннем усіх вядомых спосабаў словаўтварэння, у тым ліку аснова- і словаскладання.

Дадзім азначэнне паняццям **словаўтваральны тып і словаўтваральная мадэль**.

Абапіраючыся на вядомыя меркаванні лінгвістаў, мы пад **словаўтваральным тыпам** разумеем схему будовы семантычна блізкіх вытворных слоў, якія ў якасці ўтваральных маюць словы адной і той жа часціны мовы і адзіны дэрыват (дэрывацыйны афікс) у плане выражэння і словаўтваральнага значэння.

Словаўтваральная мадэль вызначаецца намі як марфалагічная разнавіднасць (варыянт) у межах аднаго словаўтваральнага тыпу, гэта значыць – тэрмін аднаго словаўтваральнага тыпу, але з пэўнымі марфаналагічнымі асаблівасцямі: чаргаваннем фанем на мяжы морфаў, інтэрфіксацыя, накладанне морфаў і інш.

Асноваскладанне. Назвы, утвораныя спосабам асноваскладання, у разглядаемай тэрміналогіі прадстаўлены шэрагам словаўтваральных тыпаў. Як і ў афіксальным спосабе тэрмінаўтварэння, пры складанні асноў фармальна структура (формула) многіх словаўтваральных тыпаў супадае. На гэтай падставе некаторыя тыпы са сходным фармальным выражэннем (катэгарыяльным адзінствам асноў і ідэнтычным афіксам) мы прыводзім у межах адной тэрмінаўтваральнай формулы.

Складаныя тэрміны з нулявым афіксам. Тэрміны гэтага словаўтваральнага тыпу выкарыстоўваюцца для намінацыі асоб, прыстасаванняў і працэсаў паводле іх прызначэння, названага апорным дзеяслоўным кампанентам [S + a + V (усечаная аснова)]. У якасці канкрэтызуючай часткі складанага тэрміна ўжываюцца назоўнікі: *васкабой* ← *воск* + *a* + *бой* [Ø], *дзіракол* ← *дзір* + *a* + *кол* [Ø], *маткавод* ← *матк* + *a* + *вод* [Ø], *медазбор* ← *мёд* + *a* + *збор* [Ø], *рыбалоў* ← *рыб* + *a* + *лоў* [Ø], *рыбаход* ← *рыб* + *a* + *ход* [Ø], *страваход* ← *страв* + *a* + *ход* [Ø]. Сярод апорных кампанентаў вылучаюцца часткі *-бой*, *-кол*, *-вод*, *-збор*, *-лоў*, *-ход*.

Асобна вылучаецца словаўтваральны тып **S [аснова] + a + S [слова]** са значэннем ‘аб’ект / прадмет, які характарызуецца прыметай, названай апорнай

субстантыўнай асновай і канкрэтызаванай прэпазіцыйнай асновай'. Элементы складанага тэрміна злучаны падпарадкавальнай сувяззю і суадносяцца з падпарадкавальнымі словазлучэннямі: *пчаламатка* ← *матка пчол, пчоласям'я* ← *сям'я пчол, пчолагадоўля* ← *гадоўля пчол, пчолапасака* ← *пасака для пчол, рыбахова* ← *ахова рыб, рыбазаход* ← *заход (па развядзенні) рыб, рыбакамбінат* ← *камбінат (па пераапрацоўцы) рыбы*.

Тэрміны, утвораныя суфіксальна-складаным спосабам. У промыславай тэрміналогіі шырока выкарыстоўваюцца суфіксальна-складаныя тэрмінаадзінкі, утвораныя ў выніку аб'яднання дзвюх асноў. Пры гэтым папярэдні кампанент падпарадкаваны па сэнсе наступнаму. У якасці апорных кампанентаў функцыянуюць пераважна дзеяслоўныя асновы. Назоўнікавая аснова прадстаўлена ў адной тэрмінаадзінцы.

1. **S + a + V + -льнік-**. Тэрміны з адзначаным суфіксам ідэнтыфікуюць прадметы, якія служаць для выканання дзеянняў, названых апорнымі дзеяслоўнымі асновамі і канкрэтызаваных пачатковымі асновамі: *пчолагадавальнік* ← *пчол-а + гадава-ць + -льнік-*, *патакаўтваральнік* ← *патак + а + утвара-ць + -льнік-*, *рыбагадавальнік* ← *рыб + а + гадава-ць + -льнік-*.

2. **S + a + V + -к-**. Суфіксальна-складаныя тэрміны з суфіксам *-к-* у аналізуемай намі тэрміналогіі служаць для абзначэння механізмаў, прыстасаванняў, якія выкарыстоўваюцца для выканання дзеянняў, названых дзеяслоўнай асновай. Канкрэтызатарамі аб'ектаў дзеяння выступаюць субстантыўныя асновы: *маслабойка* ← *масл + а + бой (біць) + -к- [а]*, *медагонка* ← *мёд + а + гон (гнаць) + -к- [а]*, *вадапойка* ← *вад + а + пой (піць) + -к- [а]*, *верхаходка* ← *верх + а + вод (вадзіць) + -к- [а]*.

3. **S + a + V + -энн- [-енн-]**. Тэрмінаўтваральны тып служаць для ідэнтыфікацыі промыславых працэсаў, названых апорнымі вербатыўнымі асновамі і канкрэтызаваных пачатковымі назоўнікавымі асновамі: *воскабяленне* ← *воск + а + бял-іць + -енн- [е]*, *патакаўтварэнне* ← *патак + а + ўтвар-аць + -энн- [е]*.

4. **S + a + V + -ств-**. Тэрмінаўтваральны тып з суфіксам *-ств-* са значэннем працэсуальнасці ў пэўнай галіне народнай гаспадаркі рэалізуецца на дзеяслоўнай базе з далучэннем канкрэтызуючай субстантыўнай асновы: *рыбаводства* ← *рыб + а + вод (вадзіць) + -ств- [а]*, *рыбалоўства* ← *рыб + а + лоў (лав-іць) + -ств- [а]*.

Адзінкавымі прыкладамі прадстаўлены наступныя тэрмінаўтваральныя тыпы:

5. **A + a + S + -к-**. Тэрмінаўтваральны тып непрадуктыўны. Ілюструецца адной тэрмінаадзінкай: *чырваняперка* ← *чырвон-ы + а + няр [о] + -к- [а]*. Такі тып вылучае ў тэрміналогіі Л. А. Антанюк. Яна адзначае, што ў тэрмінаўтварэнні «тэрміны з суфіксам *-к-* [а] служаць для намінацыі пераважна адушаўлёных прадметаў, жывёл, якія характарызуюцца прыметай, названай апорнай назоўнікавай асновай і канкрэтызаванай першай асновай» [2, с. 411].

6. **S + a + V + -льн-**. (Назва месца, дзе адбываецца працэс). Выражаны апорнай дзеяслоўнай асновай і канкрэтызаваны субстантыўнай асновай: *рыбасушыльня* ← *рыб* + *a* + *сушы-ць* + *-льн-* [я].

7. **S + a + V + -н-**. (Назва месца, дзе адбываецца працэс). Выражаны апорнай вербатыўнай асновай і канкрэтызаванай назоўнікавай асновай: *маслабойня* ← *масл* + *a* + *бой (бі-ць)* + *-н-* [я].

Як сведчыць прааналізаваны матэрыял, асноўны корпус промыславых тэрмінаадзінак, утвораных пры афіксальным і бязафіксным складанні асноў, складаюць субстантывы з прадметным значэннем. Асноваскладанне з'яўляецца прадуктыўным сродкам утварэння тэрмінаў. Агульная колькасць афіксальна ўтвораных тэрмінаў складае 82 адзінкі, шляхам асноваскладання ўтворана 35 лексем.

Словаскладанне. Складанне слоў як спосаб марфалагічнай дэрывацыі, разам з асноваскладаннем, шырока выкарыстоўваецца як у агульналітаратурным словаўтварэнні, так і ў тэрміналагічнай дэрывацыі. В. У. Вінаградаў адносна гэтага спосабу адзначае, што «словаскладанне з'яўляецца своеасаблівым камбінаваным тыпам словаўтварэння, сінтаксічна-марфалагічным. Правілы спалучэння марфем у гэтым выпадку значна ўскладняюцца: пытанне аб суаднясенні асноў, аб парадку іх злучэння, а таксама аб структурна-граматычным афармленні другой часткі выводзіць гэты тып словаўтварэння за рамкі правілаў утварэння простых вытворных слоў» [3, с. 141]. Тэрміны-словаскладанні паводле семантычнай злітнасці кампанентаў падзяляюцца на раздзельнааформленыя (скланяюцца абодва кампаненты) і цэласнааформленыя (скланяецца толькі апошні кампанент) [4, с. 98].

У аналізуемай тэрміналогіі прадстаўлены толькі раздзельнааформленыя найменні: *вулей-ляжак*, *вулей-стаяк*, *вулей-дуплянка*, *вулей-калода*, *пчала-зладзейка*, *пчала-ваданоска*, *пчала-карміцелька*, *пчала-разведчыца*, *пчала-будаўніца*, *пчала-чысцільшчыца*, *сям'я-інкубатар*, *сям'я-нянька*, *рой-пярышак*, *клёпка-бакавік*, *клёпка-доннік*, *кармоўка-рамка*; *вусач-мірон*, *стронга-ласоска*; *молат-кувалда* і інш.

Апошнія часткі раздзельнааформленых тэрмінаў нясуць у сабе семантычную функцыю дыферэнцыруючых азначэнняў, яны абазначаюць відавья разнавіднасці аднаго і таго ж паняцця: *вулей-ляжак*, *вулей-стаяк*, *вулей-калода*, *вулей-дуплянка* і інш. Першы кампанент у мікрагрупах такіх слоў ідэнтычны і выконвае ролю своеасаблівага гіпероніма ў адносінах да другой часткі складанага слова, якая функцыянуе як канкрэтызатар семантычнага аб'ёму пачатковага тэрмінаэлемента.

Такім чынам, праведзены аналіз дазваляе сцвярджаць, што аснова- і словаскладанне актыўна выкарыстоўваюцца для ўтварэння сельскагаспадарчых тэрмінаадзінак. Пры дапамозе аснова- і словаскладання ў межах марфалагічнага спосабу ўтворана 41,8 % адзінак (пераважна суфіксальна-складаныя ўтварэнні).

Утварэнне сельскагаспадарчых найменняў адбываецца па ўзору існуючых у літаратурнай мове тыпаў і мадэлей.

1. Прыгодзіч М. Р. Словакладанне ў беларускай мове. Мінск, 2000.
2. Плотнікаў Б. А., Антанюк Л. А. Спецыяльная лексіка беларускай мовы // Беларуская мова. Лінгвістычны кампендыум. Мінск, 2003. С. 343–440.
3. Виноградов В. В. Словообразование в его отношении к грамматике и лексикологии (на материале русского и родственного языков) // Вопросы теории и истории языка в свете трудов И. В. Сталина по языкознанию / Ин-т языкознания АН СССР; редкол.: Г. Ф. Александров (отв. ред.) [и др.]. М., 1952. С. 99–152.
4. Шакун Л. М. Словаўтварэнне: вуч. дапам. для філал. фак. ВДУ. Мінск, 1978.

*А. М. Муравіцкая,
ст. выкладчык кафедры гісторыі беларускай мовы БДУ*

Структурна-семантычная класіфікацыя камп'ютарнай лексікі

Камп'ютарная лексіка з'яўляецца дастаткова новай з'явай у лексічным складзе беларускай мовы. Яна пачала развівацца ў сярэдзіне 80-х гадоў ХХ ст., калі вылічальная тэхніка і камп'ютары сталі імкліва ўваходзіць у наша паўсядзённае жыццё. А ў цяперашні час «інтэрнэт становіцца гіперкрыніцай ведаў, своеасаблівай бэта-версіяй матрыцы спазнання сусвету. [...] камп'ютарна-апасродкаваная камунікацыя сёння рэвалюцыйнымі тэмпамі стварае новае навуковае і культурнае асяроддзе. [...] Па дадзеных сацыяльнага апытвання, 83 % (!) беларусаў звяртаюцца да інтэрнэту практычна штодзённа. [...] Беларускамоўны інтэрнэт ужо з'яўляецца крыніцай адлюстравання і фарміравання беларускага маўлення» [1, с. 26–29].

Адной са спецыфічных рыс камп'ютарнай лексікі з'яўляецца яе дынаміка – камп'ютарная лексіка ўвесь час імкліва развіваецца і змяняецца – адначасова, калі адны словы становяцца ўстарэлымі, з'яўляецца цэлы шэраг новых слоў. Акрамя таго, камп'ютарная лексіка актыўна пранікае ў агульнаўжывальную лексіку, напрыклад, праз Інтэрнэт і іншыя сродкі масавай інфармацыі. Дзякуючы свайму дынамічнаму характару і розным лексіка-стылістычным элементам, камп'ютарная лексіка з'яўляецца надзвычай цікавым аб'ектам вывучэння. Мы засяродзім сваю ўвагу на структурна-семантычнай характарыстыцы камп'ютарнай лексікі. Матэрыялам для разгляду паслужылі тлумачальныя і перакладныя слоўнікі па інфарматыцы, узятыя пераважна з інтэрнэту [2–5].

Камп'ютарная лексіка ў цэлым адносіцца да пасіўнага слоўнікавага складу і ўтрымлівае спецыяльныя тэрміны і прафесіяналізмы, якімі актыўна карыстаюцца спецыялісты камп'ютарнай сферы. Камп'ютарныя тэрміны ўзніклі пад уплывам англамоўнай камп'ютарнай тэрміналогіі. З'яўленне новых паняццяў – асноўная прычына іншамоўных запазычанняў.

Структурна-семантычная класіфікацыя запазычанняў уключае: а) прамыя запазычанні; б) калькі; в) змешаныя (гібрыдныя) утварэнні.

Прамыя запазычанні камп'ютарных тэрмінаў з англійскай мовы – асноўны спосаб пранікнення камп'ютарнай лексікі ў беларускую мову. Перадача прамых запазычанняў адбываецца з дапамогай: